

Εποχές: ένα επιτυχημένο περιοδικό

Στρατής Μπουρνάζος

Διδάκτορας ιστορίας Πανεπιστημίου Κρήτης - Ίδρυμα της Βουλής

Είναι αναμενόμενο, σε ένα συνέδριο αφιερωμένο στον Χρήστο Λαμπράκη, να μιλάμε για τις *Εποχές*, αφού υπήρξαν ένα από τα πιο σημαντικά έντυπα του Συγκροτήματος. Ωστόσο, δεν είναι αυτός ο μοναδικός ούτε ο σπουδαιότερος λόγος. Αντιστρόφως, σε ένα συνέδριο με θέμα τις *Εποχές* θα ήταν απαραίτητο να μιλήσουμε για τον Λαμπράκη, καθώς δεν μπορούμε να κατανοήσουμε το εγχείρημα που σηματοδοτεί η έκδοση του περιοδικού, αν δεν αναφερθούμε σε αυτόν. Ο Λαμπράκης υπήρξε μέλος της Συντακτικής Επιτροπής, και μάλιστα ενεργό, αλλά και κάτι πολύ περισσότερο: είναι ο εμπνευστής, αυτός που συλλαμβάνει την ιδέα, που διαμορφώνει, σε στενή συνεργασία με τον Λέοντα Καραπαναγιώτη, τη φυσιογνωμία, τη στρατηγική και την ατζέντα των *Εποχών*. Μια ατζέντα, η οποία αποτελεί βασικό παράγοντα της επιτυχίας τους.

***Εποχές*, «μηνιαία έκδοση πνευματικού προβληματισμού και γενικής παιδείας»**

Όλοι και όλες γνωρίζουμε ή έστω έχουμε ακούσει τις *Εποχές*. Όσοι τυχόν δεν τις γνωρίζουν μπορούν, καταρχάς, να ανατρέξουν στα ίδια τα τεύχη. Δυστυχώς δεν υπάρχουν στο διαδίκτυο, τα συναντάμε όμως σε πολλές βιβλιοθήκες, πανεπιστημιακές, δημόσιες και ιδιωτικές, καθώς και σε παλαιοβιβλιοπωλεία, ενώ το 2017 το *Βήμα* ανατύπωσε ως προσφορά κάποια. Το γεγονός ότι αναγκαστικά πρέπει να αναζητήσουμε το περιοδικό στη φυσική του μορφή, το κάνει πιο δυσπρόσιτο, έχει όμως μια θετική παρενέργεια. Πιάνοντάς το στα χέρια μας, αποκτάμε άμεση αίσθηση της υλικής του μορφής: εννοώ το βαρύ χαρτί, την καλή εκτύπωση, τα χρωματιστά εξώφυλλα, τα φωτογραφικά ένθετα σε ιλουστρασιόν χαρτί. Είναι μια ευχερής και ασφαλής οδός γνωριμίας, και προτείνω να την ακολουθήσουν και όσοι ξέρουν το περιοδικό. Γιατί και αυτοί, πιστεύω, θα εκπλαγούν από τον πλούτο του περιεχομένου, που αντέχει και διαβάζεται με μεγάλο ενδιαφέρον και σήμερα.

Προχωρώντας πρέπει, ασφαλώς, να αξιοποιήσουμε μια σειρά μελέτες και αναφορές σε αυτό. Σημειώνω καταρχάς δυο μεταπτυχιακές εργασίες και μία διατριβή. Οι μεταπτυχιακές εργασίες της Έλενας Μπριτζολάκη (1998) και της Βάλιας Σκούρα (2006) μας προσφέρουν μια συστηματική και αναλυτική εικόνα του περιοδικού. Η διδακτορική διατριβή της Σκούρα (2020) προχωράει παραπέρα, σε έκταση και βάθος, καθώς εξετάζει τις *Εποχές* συγκριτικά με τη *Νέα Εστία* και την *Επιθεώρηση Τέχνης* (οι δύο εργασίες της Σκούρα είναι προσιτές στο διαδίκτυο. Σημειώνω, επίσης, τα άρθρα και τις αναφορές της Ελισάβετ Αρσενίου (2003), της Άντειας Φραντζή (2012), του Δημήτρη Ψυχογιού (2017), της Ιωάννας Ναούμ (2019), του Νίκου Μπακουνάκη (2021) και της Βενετίας Αποστολίδου (2023).

Το πρώτο τεύχος των *Εποχών* εκδίδεται τον Μάιο του 1963, με υπότιτλο «μηνιαία έκδοση πνευματικού προβληματισμού και γενικής παιδείας». Έχει μεγάλο σχήμα και 100 σελίδες, όσες περίπου και τα τεύχη που θα ακολουθήσουν. Πουλιέται 20 δρχ. και θεωρείται ακριβό. Διευθυντής είναι ο Άγγελος Τερζάκης και μέλη της Συντακτικής Επιτροπής («σύμβουλοι έκδοσης») ο Γιώργος Σεφέρης, ο Κ.Θ. Δημαράς, ο Γιώργος Θεοτοκάς, ο Κ. Σκαλιόρας, ο Λ.Β. Καραπαναγιώτης και ο Χ.Δ. Λαμπράκης.¹

Ξεφυλλίζοντας το τεύχος, διαπιστώνουμε αμέσως ότι αναπνέουμε διαφορετικό αέρα σε σχέση με τα άλλα περιοδικά της εποχής. Ας πάρουμε μια γεύση: άρθρα του Πάστερνακ για τον Σοπέν, της Χάνα Άρεντ για τον Μαρξ, τον Κίρκεγκωρ και τον Νίτσε, του Γιώργου Θεοτοκά για τον «σοβιετικό πατριωτισμό». Ακόμα, «Οι μεταμορφώσεις του Αλάρικου» του Ρόδη Ρούφου και ο «Βραχνάς» του Νίκου Κάσδαγλη. Έρευνα για την «τεχνική και ανθρωπιστική μόρφωση», με επιμέλεια του Αλέξη Δημαρά, όπου απαντούν ο Γ. Ι. Κουρμούλης, ο Εμμ. Κριαράς, ο Α. Ν. Καλογεράς και ο Ε. Π. Παπανούτσος. Ακόμα, εκτενείς βιβλιοκριτικές (του Γ.Π. Σαββίδη για τον Καβάφη, του Αλέξανδρου Αργυρίου για τους Έλληνες υπερρεαλιστές, του Κώστα Στεργιόπουλου για Αναγνωστάκη και Καρούζο, της Έλλης Λαμπρίδη για τον Πόπερ, του Γιάννη Μπακογιαννόπουλου για νεορεαλισμό). Και πολλά ακόμα: κριτική χορού και θεάτρου, δελτίο διεθνούς πολιτικής, ενώ το τεύχος κλείνει με ανθολογία κειμένων του Επίκτητου, με εισαγωγή του Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου.

¹ Τον Μάρτιο του 1965 ο Σεφέρης παραιτείται από τη Συντακτική Επιτροπή, λόγω της «επιθυμίας του να συγκεντρωθεί στο προσωπικό του έργο» (τχ. 35, Μάρτιος 1965), ενώ τον Οκτώβριο του 1966 πεθαίνει ο Θεοτοκάς· το όνομά του παραμένει τιμητικά, με ένα σταυρό μπροστά, στα επόμενα τεύχη. Στην πορεία, χωρίς να γίνει μέλος της Συντακτικής Επιτροπής, σημαντικό ρόλο αποκτάει ο επιμελητής των κειμένων του περιοδικού Λεωνίδα Ζενάκος.

Το δισέλιδο κύριο άρθρο, που είναι και το μοναδικό –στα επόμενα τεύχη δεν υπάρχουν κύρια άρθρα–, λιτό ως γραφή, δίνει έμφαση στον μορφωτικό-διαπαιδαγωγικό ρόλο του περιοδικού. Ξεκινάει με αναφορές στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, τον οποίο διαμόρφωσαν ο αρχαιοελληνικός και ρωμαϊκός κόσμος, καθώς και ο χριστιανισμός, και σε τρεις βασικές του αξίες: την ελευθερία του στοχασμού, τη σημασία του ατόμου έναντι της μάζας, την κριτική έναντι της αυθεντίας. Οι αξίες αυτές απολήγουν στην κυριαρχική εγκατάσταση του διαλόγου μέσα στις κοινωνίες». Το περιοδικό προσδιορίζει ως εξής τους στόχους του:

Έναν τέτοιο αγώνα, ψυχικό και πνευματικό, φιλοδοξεί να εξεγείρει μέσα στις συνειδήσεις όλων μας το περιοδικό αυτό. Θ' αντλήσει δυνάμεις από το χτες κι από το σήμερα. Θα στραφεί με προσδοκία θερμή, με λαχτάρα, στο αύριο, σ' αυτούς που έρχονται, νέοι κι άφθαρτοι, με τα μηνύματά τους. [...]. Θα προσπαθήσουμε να συγκομίσουμε στις σελίδες μας όλων των εποχών τους καρπούς, προσέχοντας ιδιαίτερα στις φωνές του καιρού μας. [...] Ο φωτισμός όλο και μεγαλύτερου αριθμού συνειδήσεων, η παροχή ενός μέσου να προσπελάζεται η υψηλή παιδεία, να επισημαίνονται και ν' αναλύονται χωρίς προκατάληψη τα ζητήματα του κόσμου, να προβάλλεται η ελευθερία του κριτικού στοχασμού, είναι νόμιμα πνευματικά αιτήματα του ανθρώπου. Θα τα υπηρετήσουμε.

Το επίπεδο που θα σταθούν οι «Εποχές» θα είναι πλατύ, η συνεργασία στις σελίδες τους διεθνής: έχουν εξασφαλίσει την αποκλειστικότητα και την ανταλλαγή ύλης με ξένα περιοδικά διεθνούς κύρους, την απ' ευθείας συνεργασία από προσωπικότητες εξέχουσες του σημερινού κόσμου. Ζούμε σε μιαν εποχή όπου ο καλύτερος τρόπος να προβάλλονται οι εθνικές ιδιοτυπίες δεν είναι ο συνοικιακός απομονωτισμός. [...]

Επιδίωξή μας είναι να γίνει πλατύτερο το μορφωμένο κοινό της χώρας μας και να του προσφερθεί ένα μέσο πνευματικής επικοινωνίας που να μη γίνεται περιττό μετά το διάβασμα αλλά να παίρνει θέση στη βιβλιοθήκη.

Το περιοδικό χωρίζεται σε τρία μέρη.

Στο πρώτο που είναι και το εκτενέστερο, κυριαρχούν δοκίμια, αναλύσεις και μελέτες για μια ευρεία γκάμα θεμάτων, με έμφαση στις ανθρωπιστικές επιστήμες.

Το δεύτερο μέρος επιγράφεται «Χρονικά» και ανοίγει με τα Σχόλια, που αναφέρονται σε ζητήματα της πνευματικής και πολιτικής επικαιρότητας, κυρίως της ελληνικής. Όπως διευκρινίζεται στο κύριο άρθρο του πρώτου τεύχους, τα Σχόλια «δεν έχουν προέλευση

προσωπική· εκφράζουν απόψεις του περιοδικού». Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κωστή Σκαλιόρα (Μαγκλίνης 2004), τα έγραφε «σχεδόν αποκλειστικά» ο Τερζάκης. Στο μέρος αυτό υπάρχουν «στήλες» που ποικίλλουν ανά τεύχος, εμβαθύνοντας στην επικαιρότητα (λ.χ. Η εκπαίδευση, Η φιλοσοφία, Ο στοχασμός, Το θέατρο, Η αρχαιολογία), ανταποκρίσεις από τη διεθνή πνευματική κίνηση, εκτεταμένες βιβλιοκριτικές, το «σχόλιο» (=σκίτσο) του Κώστα Μητρόπουλου, το Δελτίο Διεθνούς Πολιτικής.

Το τρίτο μέρος είναι αφιερωμένο σε μια ανθολόγηση, με τη σχετική εισαγωγή, κάποιου στοχαστή, Έλληνα ή ξένου, κλασικού ή σύγχρονου: «Η ελεύθερη σκέψη» (τχ. 1-12: Θουκιδίδης, Τοκβίλ, Κοραής, Βολταίρος, Ρήγας κ.ά.), «Σταθμοί προς τη νέα ελληνική κοινωνία (1790-1840)» (τχ. 13-18: προεπαναστατικά και μετεπαναστατικά κείμενα, με επιμέλεια κυρίως συνεργατών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών-ΕΙΕ του «κλίματος Δημαρά»: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Παν. Μουλλάς, Λουκία Δρούλια, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Εμμ. Φραγκίσκος, Ελισάβετ Ζαχαριάδου), «Η σύγχρονη σκέψη» (τχ. 21-38: Μαρξ, Χέγκελ, Μερλώ-Ποντύ, Φρόντ, Γιουνγκ, Σαρτρ κ.ά.), «Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο» (τχ. 39-44: κείμενα περιηγητών, με επιμέλεια και πάλι συνεργατών του ΕΙΕ), «Το φιλελεύθερο πνεύμα στη νεότερη Ελλάδα» (τχ. 45-48: Θεόφιλος Καΐρης, Εμμανουήλ Ροΐδης κ.ά.).

Σταθεροί συνεργάτες, εκτός από τα μέλη της συντακτικής επιτροπής που γράφουν τακτικά, είναι, μεταξύ άλλων, ο Κώστας Στεργιόπουλος, ο Αλέξανδρος Αργυρίου, ο Τάκης Σινόπουλος, ο Γιάννης Μπακογιαννόπουλος, ο Γιώργος Μουρέλος, ο Απόστολος Σαχίνης, ο Χ.Κ. Μπουσμπουρέλης. Άλλα ονόματα που συναντάμε: Άρης Αλεξάνδρου, Έλλη Αλεξίου, Μανόλης Ανδρόνικος, Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, Αλέξης Δημαράς, Οδυσσέας Ελύτης, Ανδρέας Εμπειρικός, Παύλος Ζάννας, Ι.Θ. Κακριδής, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Μένης Κουμανταρέας, Εμμ. Κριαράς, Έλλη Λαμπρίδη, Ζήσιμος Λορεντζάτος, Χρήστος Μαλεβίτσης, Ρόδης Ρούφος, Κώστας Ταχτσής, Στρατής Τσίρκας, Δημήτρης Φατούρος, Μανόλης Χατζηδάκης. Από τους ξένους ξεχωρίζουν η Χάνα Άρεντ, ο Ρεϋμόν Αρόν, ο Ζακ Ντεριντά, ο Τ.Σ. Έλιοτ, ο Γιαν Κοτ, ο Γκέοργκ Λούκατς, ο Τόμας Μαν, ο Ερνστ Μπλοχ, η Ναταλί Σαρώτ, ο Ινιάτσιο Σιλόνε, ο Μ.Ι. Φίνλεϋ.

Και μόνο η αναφορά στα πρόσωπα είναι εύγλωττη, καθώς παρελαύνουν πολλά και βαριά ονόματα, Έλληνες και ξένοι, κυρίως Δυτικοευρωπαίοι. Πέρα από τα ονόματα όμως, σημασία έχει το περιεχόμενο. Επισημαίνω ιδίως κείμενα πρωτοποριακά για την εποχή, με θέμα τη γενετική ή την κβαντομηχανική, τα αφιερώματα στον Μαρξ και στον Φρόντ, κείμενα του Πόππερ και του Φαγιεράμπεντ, τις μεγάλες έρευνες για τη μετανάστευση και την παιδεία (Ψυχογιός 2017).

Ο πλούτος, η πρωτοτυπία και η ποιότητα των *Εποχών* έχουν επισημανθεί επανειλημμένα και αποτελούν πλέον κοινό τόπο. Δεν θα επιμείνω επ' αυτού, γιατί αισθάνομαι ότι παραβιάζω ανοικτές θύρες. Θέλω όμως να σταθώ στο εξής – και αυτή είναι η κεντρική ιδέα που θα αναπτύξω στη συνέχεια: οι *Εποχές* δεν είναι απλώς μια συναγωγή εξαιρετικών άρθρων, γραμμένων από έγκριτους συγγραφείς, με συντακτική επιτροπή που απατίζουν επιφανή ονόματα, υπό τη σκέπη ενός δυναμικού λόγιου εκδότη και ενός σημαντικού δημοσιογραφικού οργανισμού. Είναι κάτι ποιοτικά διαφορετικό: ένα εγχείρημα με στόχο τη δημιουργία μιας νέας πολιτισμικής ελίτ και την κατάκτηση της ηγεμονίας στον χώρο των ιδεών.

«Δημιουργία μιας νέας πολιτισμικής ελίτ»: η φράση δεν είναι δική μου, αλλά του Χρήστου Λαμπράκη. Περιλαμβάνεται σε ένα σημείωμα που συντάσσει το διάστημα της προετοιμασίας του περιοδικού, το καλοκαίρι του 1962, και απόκειται στον φάκελο «Εποχές»,² στο Αρχείο του Congress for Cultural Freedom (CCF) στη Regenstein Library, στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου. Πριν προχωρήσουμε, πρέπει να δούμε τι είναι το CCF και πώς βρέθηκαν εκεί το σημείωμα και ο φάκελος – γιατί δεν παράπεσαν ούτε βρέθηκαν τυχαία: ο Λαμπράκης, όταν μορφοποιεί την ιδέα να εκδώσει ένα περιοδικό ιδεών, έρχεται, μαζί με τον Καραπαναγιώτη, σε επαφή με το CCF, επιδιώκοντας εξασφαλίσει συνεργασία, αναδημοσίευση άρθρων από τα περιοδικά του και χρηματοδότηση.

To Congress for Cultural Freedom και η σχέση του με τις *Εποχές*

Το Congress for Cultural Freedom (Συνέδριο για την Πολιτισμική Ελευθερία), παρά την ονομασία του είναι ένας οργανισμός με μόνιμο χαρακτήρα. Ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1950 στο Δυτικό Βερολίνο. Σχεδιάστηκε και χρηματοδοτήθηκε κρυφά από τη CIA, παρά ταύτα δρούσε με αυτονομία και ανεξαρτησία, κατακτώντας μεγάλο κύρος. Η δραστηριότητά του εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο του Πολιτισμικού Ψυχρού Πολέμου, της μεγάλης διαμάχης μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ, τα μεταπολεμικά χρόνια, με σκοπό την κατάκτηση της ηγεμονίας στον χώρο του πολιτισμού. Το CFF αναπτύσσει τη δραστηριότητά του στο πεδίο των ιδεών, των γραμμάτων και των τεχνών, η στόχευσή του όμως είναι πολιτική, με τρεις βασικές αιχμές. Πρώτον, να μεταβληθεί η εικόνα της Σοβιετικής Ένωσης: δεν είναι, πλέον, ο σύμμαχος στον αντιφασιστικό

² φ. 7 («Greece-Epoches, 1962-1970»), κ. 348, International Association for Cultural Freedom Records, The Hanna Holborn Gray Special Collections Research Center, University of Chicago Library [εφεξής: IACF/CHI].

αγώνα, αλλά ο απειλητικός εχθρός, καθώς ο σταλινισμός προβάλλεται ως ομόλογος, και όχι αντίπαλος, του ναζισμού. Δεύτερον, να αμφισβητηθεί η ηγεμονία της κομμουνιστικής Αριστεράς στον χώρο των γραμμάτων και των τεχνών. Τρίτον, να προωθηθεί ο αμερικανικός πολιτισμός και να καλλιεργηθούν οι σχέσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού με αυτόν.

Το CCF χρησιμοποιεί δύο βασικά μέσα, για να πραγματώσει τις επιδιώξεις αυτές. Αφενός τη διάδοση του δυτικού πολιτισμού, και αφετέρου την ενίσχυση της μη κομμουνιστικής Αριστεράς, πρωτίστως των σοσιαλιστών, ως αντίπαλου δέους στους κομμουνιστές, καθώς και πάσης φύσεως «διαφωνούντων» με την ΕΣΣΔ. Ιδεολογικά έχει χαρακτήρα φιλελεύθερο, προοδευτικό, έντονα αντισοβιετικό και αντικομμουνιστικό, ενώ επιδιώκει να εγγραφεται στον χώρο της Αριστεράς (Stonor Saunders, 1999· Scot-Smith, 2002· Grémion, 1995).

Το CCF, τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 εξελίχθηκε σε έναν μεγάλο και πολυπλόκαμο οργανισμό. Δημιούργησε τμήματα σε πάνω από 48 χώρες, σε όλες τις ηπείρους, ανάμεσά στις οποίες και η Ελλάδα (Lialiou, 2017· Μπουρνάζος, 2019). Έδρα του ήταν το Παρίσι, επιλογή που σχετίζεται με τον ρόλο της πόλης του Φωτός στα ευρωπαϊκά γράμματα και τέχνες, καθώς και με την επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς σε αυτήν. Στελεχώθηκε από εξέχουσες προσωπικότητες, συγγραφείς, καλλιτέχνες και διανοούμενους όπως ο Άρθουρ Κάιζερ, ο Ινιάτσιο Σιλόνιο, ο Στήβεν Σπέντερ, ο Ίρβινγκ Κρίστολ, ο Μάικλ Πολάνυι, ο Έντουαρντ Σιλς, ο Ντάνιελ Μπελ, ο Ραιμόν Αρόν, ο Αντρέ Μαλρώ, ο Άρθουρ Σλέσινγκερ ο νεότερος, ενώ στα έντυπα και τις εκδηλώσεις του μετέχει ένα πολύ ευρύτερο φάσμα, που φτάνει μέχρι τον Καρλς Γιάσπερς και τον Μαξ Χορκχάιμερ. Το CCF εκδίδει σπουδαία περιοδικά ιδεών. Τα γνωστότερα είναι το βρετανικό *Encounter*, το γερμανικό *Der Monat*, το γαλλικό *Preuves* και το ιταλικό *Tempo Presente*. (Scott-Smith & Lerg, 2017). Το CCF καταρρέει απότομα το 1967, μέσα σε έναν κυκλώνα εσωτερικών και εξωτερικών αντιδράσεων, όταν αποκαλύπτεται η χρηματοδότησή του από τη CIA.

Ο Χρήστος Λαμπράκης γνωρίζει το CCF. Έχει έρθει σε επαφή μαζί του το 1958, όταν ο οργανισμός οργανώνει ένα συνέδριο στη Ρόδο με θέμα τη δημοκρατία στις «νέες χώρες» που αποτινάσσουν τον αποικιακό ζυγό (Μπουρνάζος, 2019, σ. 150-180: 168). Επίσης, όπως και τα άλλα μέλη της Συντακτικής Επιτροπής των *Εποχών*, είναι συστηματικός αναγνώστης τουλάχιστον των *Preuves* – πιθανότατα και του *Encounter*. Στους «ελληνικούς φακέλους» του CCF, στη Regenstein Library, συναντάμε τα ονόματά τους στους συνδρομητές ή τους αποδέκτες δωρεάν τευχών (Μπουρνάζος, 2019, σ. 215). Τον Ιούνιο του 1962 ο Λέων Καραπαναγιώτης εκ μέρους του Λαμπράκη, μαζί με τον Γιάγκο Σιώτη, επισκέπτονται τον εκτελεστικό γραμματέα του CCF,

Μάικλ Τζόσελσον στη Γενεύη, όπου ζει ο τελευταίος. Τις επαφές αυτές, που είχαν μείνει άγνωστες, τις μαθαίνουμε χάρη στα τεκμήρια, επιστολές κατά κύριο λόγο, που υπάρχουν στο Αρχείο του CCF. Όπως διαπιστώνουμε από τη σχετική αλληλογραφία, οι συζητήσεις καταλήγουν στην ενίσχυση του υπό έκδοση περιοδικού (με 10.000 δολάρια για τον πρώτο χρόνο και 5.000 για τον δεύτερο), και τη δυνατότητα να μπορεί, κατ' αποκλειστικότητα, να δημοσιεύει, χωρίς να καταβάλλει δικαιώματα, άρθρα από τα περιοδικά του CCF. Το σημαντικότερο δεν είναι η χρηματοδότηση, που καλύπτει μόνο ένα μέρος του κόστους του περιοδικού. Το σημαντικότερο είναι η πρόθεση του Λαμπράκη και του Καραπαναγιώτη να αποκτήσουν δεσμούς με έναν φιλελεύθερο, αντιολοκληρωτικό και προοδευτικό, διεθνή οργανισμό όπως το CCF, που συγκεντρώνει κορυφαίους διανοούμενους, και το περιοδικό τους να ενταχθεί σε αυτό το διανοητικό σύμπαν (Μπουρνάζος, 2019, σ. 211-229).

Ένα προγραμματικό κείμενο του Λαμπράκη για τις Εποχές

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα του φακέλου «Εποχές» είναι το τρισέλιδο σημείωμα του Χρήστου Λαμπράκη, με τίτλο «Προκαταρκτικές παρατηρήσεις για την έκδοση του προγραμματισμένου μηνιαίου περιοδικού».³ Όχι μόνο επειδή επιβεβαιώνει τον ενεργό ρόλο του στο περιοδικό, αλλά για τις επιδιώξεις που καταγράφει. Είναι ένα κείμενο προγραμματικό.

Ο Λαμπράκης δίνει έμφαση στον μορφωτικό και παιδευτικό ρόλο τον οποίο πρέπει να παίζει το περιοδικό, καθώς εκτιμά ότι χρειάζεται «πολιτισμική διαπαιδαγώγηση», η οποία λείπει από το ελληνικό κοινό. Μιλάει για τις νέες τάσεις, τη μεγάλη αύξηση των φοιτητών και την άνοδο των αστικών στρωμάτων. Επισημαίνοντας την αποδυνάμωση των κατεστημένων ελίτ, τις οποίες όμως θέλει να συμπεριλάβει στο περιοδικό, καταλήγει στην ανάγκη δημιουργίας μιας νέας πολιτισμικής ελίτ. Παραθέτω μερικά αποσπάσματα:

Ενόψει της έκδοσης του σχεδιαζόμενου περιοδικού, πρέπει, επομένως, να έχουμε κατά νου:

³ «Preliminary remarks for th publication of projected monthly magazine», χ.η. [Ιούνιος 1962], κ. 348, φ. 7, CCF/CHI. Το σημείωμα φαίνεται ότι επισυνάπτεται σε επιστολή του Καραπαναγιώτη προς τον Josselson (13.7.1962), η οποία έχει βασικό θέμα το κοστολόγιο του υπό έκδοση περιοδικού.

α) *Τον αυξανόμενο αριθμό φοιτητών*⁴ σε ιδρύματα ανώτερης εκπαίδευσης. Αρκεί, εδώ, να πούμε ότι, ενώ πριν από τον πόλεμο η Ελλάδα είχε μόνο ένα πανεπιστήμιο, τώρα έχει δύο (στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη) και ετοιμάζεται δραστήρια για ένα τρίτο.

β) Την παρακμή της αγροτικής Ελλάδας και *την εκπληκτική ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων*. Σε αυτό το πλαίσιο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η δραστηριότητα της Άκρας Αριστεράς, ανεξάρτητα από το πόσο μπορεί να αντιτίθεται κανείς σε αυτή, είχε, εντούτοις, ως αποτέλεσμα την αφύπνιση της πολιτικής και κοινωνικής συνείδησης και των ενδιαφερόντων συγκεκριμένων κομματιών του κοινού. Αυτό ισχύει στο πολλαπλάσιο σήμερα, από ό,τι πριν ή αμέσως μετά τον πόλεμο, όταν η Άκρα Αριστερά δεν είχε νόμιμη υπόσταση.

Τα δύο παραπάνω σημεία αποδεικνύουν σχεδόν ότι η παραδοσιακή ελίτ, που κυριαρχούσε στην πολιτιστική ζωή ενός κράτους, το οποίο, πριν από τον πόλεμο, εκσυγχρόνισε ελάχιστα τις κρατικές και κοινωνικές δομές, δίνει τη θέση της σε δύο βασικές κατηγορίες ενεργών πολιτών:

i. τους φοιτητές

ii. *Εκείνο το κομμάτι του αστικού και αγροτικού πληθυσμού, την αφύπνιση του οποίου δεν ακολούθησε κανενός είδους διαπαιδαγώγηση που απαιτούνταν. Αυτό είναι ένα σημείο θεμελιώδους σημασίας για την κατανόηση των σύγχρονων συνθηκών της Ελλάδας και το οποίο τείνει να οδηγήσει σε ένα επικίνδυνο στάδιο στην εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας.*
[...]

Τελικές παρατηρήσεις

Πιστεύουμε ότι η έκδοση του περιοδικού θα συνεισφέρει, όσο είναι ανθρωπίνως δυνατό, στην ικανοποίηση των επειγουσών αναγκών και θα προσφέρει συγκεκριμένες μορφές και κατευθύνσεις στις προσδοκίες του *νέου ελληνικού κοινού*. [...]

Είναι, βέβαια, εμφανές, για μας, ότι το κοινό στο οποίο απευθύνεται το περιοδικό είναι, καταρχάς, κάπως περιορισμένο: πρόκειται, δηλαδή, για το κομμάτι του αναγνωστικού κοινού το οποίο, κατά το μάλλον ή ήττον, είναι εκπαιδευμένο να παρακολουθεί τις τρέχουσες πολιτισμικές, κοινωνικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις. Στο μέτρο που ακολουθούμε τη σωστή

⁴ Η έμφαση, όπως και παρακάτω, από το πρωτότυπο.

πορεία ανάπτυξης και διανομής, ο σκοπός μας είναι να διευρύνουμε αυτό τον αρχικό πυρήνα αναγνωστών και να δημιουργήσουμε *μια νέα πολιτισμική ελίτ*.

Ανοίγω εδώ μια παρένθεση. Η παρέμβαση στον χώρο των ιδεών και του πολιτισμού, με σκοπό τη διαμόρφωση της ατζέντας, αποτελεί σταθερή επιδίωξη του Λαμπράκη, σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Έτσι, την ίδια ακριβώς εποχή, στα τέλη του 1962, σε συνεννόηση και πάλι με τον Καραπαναγιώτη, δημιουργεί «μια ομάδα από πρόσωπα που εθεωρούντο τότε προοδευτικά για συζήτηση και μελέτη των προβλημάτων του τόπου μας». Ανάμεσά τους, ο Αδαμάντιος Πεπελάσης, ο Σπύρος Δοξιάδης, ο Φαίδων Βεγλερής, ο Γ.Α. Μαγκάκης, η Βιργινία Τσουδερού. Οι συναντήσεις, που γίνονταν κάθε Τρίτη μεσημέρι στο σπίτι των Λαμπράκηδων, στην οδό Αναγνωστοπούλου, κράτησαν μέχρι τα Ιουλιανά. (Πεπελάσης, 2009).

Στα χρόνια της μεταπολίτευσης, ο Λαμπράκης θα πρωτοστατήσει σε ανάλογα εγχειρήματα, όπως ο βραχύβιος όμιλος πολιτικού προβληματισμού «Δημοκρατική Ενημέρωση», που οργάνωσε συμπόσια για τους θεσμούς, την εξωτερική πολιτική, την οικονομία και τον πολιτισμό. Μετείχαν μεταξύ άλλων, ο Ιωάννης Μάνος, ο Γεώργιος Κουμάντος, ο Φαίδων Βεγλερής, ο Θεόδωρος Καρατζάς, ο Γιάννης Σουργιαδάκης, ο Γιώργος Κριμπάς, ο Χρυστόφορος Αργυρόπουλος, ο Χρήστος Ροζάκης (Μάνος, 2010). Επίσης, ασχολείται έντονα με τον Σύλλογο Φίλων της Μουσικής και το Μέγαρο Μουσικής, που εγκαινιάστηκε το 1991, έτος το οποίο ξεκινάει και το Ίδρυμα (Μελετών) Λαμπράκη. Το Μέγαρο θεωρείται, συνήθως, όνειρο ζωής του Λαμπράκη εξαιτίας του πάθους του για την κλασική μουσική. Ωστόσο, αν το σκεφτούμε ως σύνολο (μαζί με τη Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη, το πρόγραμμα εκδηλώσεων Megaron Plus κ.ο.κ.), αποτελεί ένα πολιτικό-πολιτισμικό εγχείρημα που υπηρετεί τη σταθερή επιδίωξή του να καθορίσει την ατζέντα στον πολιτισμό. Στο πλαίσιο αυτό, ας σημειώσουμε το ένθετο ιδεών, πολιτισμού και επιστημών, που δημιουργείται με πρωτοβουλία του το φθινόπωρο του 1991 στο κυριακάτικο *Βήμα* με τον εύγλωττο τίτλο «Νέες Εποχές», καθώς και το μηνιαίο *Βήμα ιδεών*, το 2007, που κυκλοφορούσε μαζί με την εφημερίδα.

Το σημείωμα Λαμπράκη αποτελεί, λοιπόν, προγραμματικό κείμενο. Μπορούμε να παρακολουθήσουμε την υλοποίησή του μέσα από δύο αρχειακά σύνολα. Το πρώτο είναι ο Φάκελος «Εποχές», στο Αρχείο Μανόλη Σαββίδη.⁵ Τα έγγραφα του δεν έχουν ημερομηνία, ωστόσο, με ενδοκειμενικά κριτήρια, πρέπει να χρονολογηθούν στο δεύτερο εξάμηνο του 1962 και τους πρώτους μήνες του 1963, τους μήνες που το εγχείρημα μπαίνει στην τελική ευθεία.

⁵ Ευχαριστώ θερμά τον Μανόλη Σαββίδη, που μου τον έθεσε υπόψη.

Επίσης, όλες οι ενδείξεις (ο γραφικός χαρακτήρας στις χειρόγραφες σημειώσεις και το γεγονός ότι ο φάκελος βρέθηκε στα χαρτιά του Λαμπράκη) φανερώνουν ότι συντάκτης είναι ο Λαμπράκης. Ο φάκελος περιέχει κυρίως καταλόγους με ονόματα υποψηφίων συνεργατών (ανά αντικείμενο) και θεματικές, ιδέες για αφιερώματα σχέδια εισηγήσεων και σημειώματα, που αφορούν την ύλη των *Εποχών*.

Το δεύτερο σύνολο είναι το ίδιο το σώμα των τευχών του περιοδικού. Διατρέχοντάς το διαπιστώνουμε ότι οι προγραμματικές επιδιώξεις υλοποιήθηκαν χωρίς αποκλίσεις. Το κύριο άρθρο του πρώτου τεύχους κινείται στις ίδιες γραμμές με το σημείωμα Λαμπράκη του Ιουνίου του 1962. Μέσα από τους δύο φακέλους με τον τίτλο «Εποχές» (στο Αρχείο του CCF και στο Αρχείο Μανόλη Σαββίδη), μελετώντας το αρχικό σχέδιο και την προετοιμασία του περιοδικού, μπορούμε να κατανοήσουμε πληρέστερα το περιεχόμενο του περιοδικού. Ένα παράδειγμα. Το τρίτο μέρος των *Εποχών*, όπως είδαμε, είναι αφιερωμένο σε μια ανθολόγηση κειμένων στοχαστών, Ελλήνων ή ξένων, κλασικών ή σύγχρονων. Αυτή η ενότητα δεν οφείλεται σε κάποια έμπνευση της στιγμής σε έλλειψη ύλης ή κάποιο συγκυριακό λόγο. Είναι εξ αρχής συστατικό κομμάτι του σχεδιασμού. Ο Λαμπράκης, στο σημείωμά του, τονίζοντας ότι η Ελλάδα είναι χώρα «υπανάπτυκτη» κοινωνικοοικονομικά, αλλά και πολιτιστικά εν πολλοίς, υποστηρίζει ότι το περιοδικό πρέπει καλύψει πολύ ευρύτερο πεδίο σε σχέση με ανάλογες ευρωπαϊκές εκδόσεις, που απευθύνονται σε ένα «πολιτισμικά διαμορφωμένο κοινό». Γι' αυτό τον λόγο, γράφει είναι απαραίτητο να προσφέρουμε στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό όχι μόνο κείμενα σχετικά με σύγχρονα προβλήματα, αλλά, με μια ευρύτερη έννοια, με τον πολιτιστικό εξοπλισμό που λείπει. [...] λογοτεχνικά, φιλοσοφικά και κοινωνιολογικά κείμενα, που συνιστούν ουσιαστικούς αρμούς στη μακρά ανάπτυξη της δυτικής σκέψης, δεν έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά και, ως εκ τούτου, είναι γνωστά μόνο σε μια μικρή μερίδα του ελληνικού κοινού.

Γι' αυτό θα είναι απαραίτητο να κρατήσουμε τμήμα του σχεδιαζόμενου περιοδικού, περίπου το 20% του συνόλου, για τη δημοσίευση κειμένων, κύριος σκοπός των οποίων θα είναι η πολιτισμική διαπαιδαγώγηση του κοινού.⁶

Σε αυτή λοιπόν την πρόβλεψη ανταποκρίνεται το τρίτο μέρος των *Εποχών*, που αντιστοιχεί, πράγματι, στο 20% της ύλης.

⁶ «Preliminary remarks...», χ.η. [Ιούνιος 1962], κ. 348, φ. 7, CCF/CHI.

Ποια είναι τα στοιχεία αυτής της στρατηγικής για τη διαμόρφωση μιας νέας πολιτισμικής ελίτ και την κατάκτηση της ηγεμονίας στον χώρο των ιδεών; Ξεχωρίζω τρία: τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα, την απεύθυνση στους νέους, το πολιτικό στίγμα του περιοδικού και την ιδιαίτερη σχέση του με την Αριστερά.

Ο ευρωπαϊκός χαρακτήρας, η απεύθυνση στους νέους, το πολιτικό στίγμα «Ένα ευρωπαϊκό περιοδικό».

Τα κείμενα ξένων, κυρίως Ευρωπαίων, δεν είναι κάτι άγνωστο για τα ελληνικά λογοτεχνικά φιλολογικά και λογοτεχνικά περιοδικά. Όλα τους, κατά το μάλλον ή ήττον, περιλαμβάνουν μεταφράσεις ποιημάτων, διηγημάτων και δοκιμίων, καθώς και ειδήσεις για τη διεθνή πνευματική ζωή. Η ιδιαιτερότητα των *Εποχών* δεν είναι ποσοτική (παρότι οι μεταφράσεις καταλαμβάνουν σημαντικό τμήμα του τεύχους), αλλά ποιοτική: το περιοδικό επιδιώκει, εν συνόλω, να μετάσχει στη διεθνή κίνηση των ιδεών. Έτσι, στα Χρονικά, η ξένη πνευματική ζωή καλύπτεται με τρόπο συστηματικό, αποτελώντας οργανικό τμήμα της ύλης. Θα βρούμε κριτικές για βιβλία (και μάλιστα όχι ελληνικού ενδιαφέροντος») που έχουν εκδοθεί στη Γαλλία ή τη Γερμανία, για μια παράσταση στο Μπροντγουέι ή μια ξένη ταινία πριν ακόμα έρθει στην χώρα μας. Ακόμα, δεν θα συναντήσουμε τα –τόσο προσφιλή σε όλο τον ελληνικό τύπο– κείμενα «φιλελλήνων» ή με φιλελληνικά θέματα, ενώ οι Έλληνες ασχολούνται και με μη ελληνικά ζητήματα. Έτσι, στο πρώτο τεύχος, ο Θεοτοκάς γράφει για τον σοβιετικό πατριωτισμό. Μια σύγκριση με τη *Νέα Εστία* φανερώνει την υπεροχή των *Εποχών*: στον τομέα αυτό, το μόνο περιοδικό που τις ανταγωνίζεται είναι η *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπου επίσης, παρά τα όρια που θέτει η στράτευση της, η διεθνής διάσταση είναι έντονη

Οι *Εποχές* είναι ένα ευρωπαϊκό περιοδικό που εκδίδεται στην Αθήνα. Θα μπορούσε να εκδίδεται και στο Παρίσι, το Λονδίνο ή τη Βερολίνο – με τις αντίστοιχες προσαρμογές. Η ύλη του είναι σχεδιασμένη έτσι. Δεν έχει ελληνοκεντρικό χαρακτήρα.

Ο προσανατολισμός αυτός μας κάνει εντύπωση ακόμα και σήμερα. Και ας σκεφτούμε πόση εντύπωση προξενεί, πόσο ρηξικέλευθος είναι για την Ελλάδα του 1960, σε μια εποχή που μοιάζει αιώνες μακριά. Πολύ πριν το διαδίκτυο και την παγκοσμιοποίηση, με την Ελλάδα εκτός του ευρωπαϊκού πολιτισμικού χάρτη, τα ταξίδια στο εξωτερικό ακριβά και τη γλωσσομάθεια πολύ μικρότερη, η ύπαρξη ενός τέτοιου περιοδικού αποτελεί ένας από τους λιγοστούς διαύλους

πληροφόρησης για όσους και όσες, ιδίως νέους και νέες, διψάνε για τη διεθνή πνευματική και καλλιτεχνική ζωή.

Η απεύθυνση στους νέους.

Βασικός στόχος, όπως αποτυπώνεται στο σημείωμα Λαμπράκη, είναι η δημιουργία δεσμών με το νέο κοινό των πτυχιούχων και των κατοίκων των πόλεων. Για να διευκολυνθεί η προσέγγιση με αυτούς, εξαρχής προβλέπεται μειωμένη συνδρομή για τους φοιτητές, η οποία στο δεύτερο τεύχος επεκτείνεται, καλύπτοντας και μαθητές και εκπαιδευτικούς. Ο Λαμπράκης, επίσης, προτείνει τα αδιάθετα τεύχη να στέλνονται σε πανεπιστήμια, φοιτητικούς συλλόγους, οργανώσεις νεολαίας, σχολικές και άλλες βιβλιοθήκες, με ένα σύστημα εναλλαγής όμως, προκειμένου «το περιοδικό να γίνεται ευρύτερα γνωστό, χωρίς ωστόσο να δημιουργείται η εντύπωση ότι θα δίνεται πάντα δωρεάν». ⁷ Ας σημειώσουμε τη νεαρή ηλικία τριών βασικών συντελεστών: ο Λαμπράκης είναι 29 χρονών, ο Καραπαναγιώτης 32 και ο Σκαλιόρας 36. Συνυπάρχουν με τους πρεσβύτερους –αλλά όχι μεγάλους για τα δεδομένα της εποχής– εκπροσώπους της γενιάς του '30, Τερζάκη, Θεοτοκά και Σεφέρη, 56, 57 και 63 χρονών, αντίστοιχα. Η απεύθυνση στο νεανικό κοινό γίνεται με βασικό άξονα τα προβλήματα της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας· κατατίθενται προτάσεις που υπερβαίνουν τις πολιτικές διχοτομήσεις του παρελθόντος, οδηγώντας σε νέες συνθέσεις, με πυρήνα τον θεσμικό εκσυγχρονισμό, την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη και την υπεράσπιση των αξιών της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Στον γενικό αυτό καμβά, η γκάμα των απόψεων που δημοσιεύονται είναι μεγάλη. Αυτό δεν σημαίνει ότι το περιοδικό στερείται ατζέντας· αντιθέτως, το εύρος και η ελεύθερη έκφραση είναι ουσιώδες κομμάτι της ατζέντας του.

Το πολιτικό στίγμα του περιοδικού.

Οι *Εποχές* θα κρατηθούν, όπως έχουν διακηρύξει εξαρχής, μακριά από την τρέχουσα πολιτική και τις κομματικές αντιπαραθέσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολιτικοί που συνεργάζονται, όπως ο Γεώργιος Μαύρος και ο Ηλίας Τσιριμώκος (ο δεύτερος μέχρι τα

⁷ Καραπαναγιώτης προς Josselson, 13.7.[=6.]1962, φ. 7, κ. 348, CCF/CHI.

Ιουλιανά), δεν αρθρογραφούν για την επικαιρότητα, αλλά για ζητήματα όπως η μετανάστευση ή οι διεθνείς σχέσεις.

Οι *Εποχές* υποστηρίζουν ξεκάθαρα τη φιλελεύθερη αστική δημοκρατία, αρνούνται το σοβιετικό μοντέλο και προβάλλουν τις απόψεις των «διαφωνούντων». Στα καθ' ημάς, δεν θα κρύψουν την πολιτική τους συγγένεια με τον χώρο του Κέντρου, την οποία θα δηλώσουν στη στήλη των Σχολίων. Αρχικά, τα Σχόλια εντοπίζονται στον τομέα του πολιτισμού, ωστόσο η επιτάχυνση του πολιτικού χρόνου, χάρη στην άνοδο στην εξουσία της Ένωσης Κέντρου, την αποστασία και τις μαζικές λαϊκές διαμαρτυρίες, θα κάνουν το περιοδικό να τοποθετηθεί συνολικότερα. Έτσι, τον Απρίλιο του 1965 θα γράψουν ότι, η κυβέρνηση, παρά τις αδυναμίες και τα λάθη της, κάνει «το σωστό σε αρκετά μεγάλη κλίμακα» και η χώρα ξαναπαίρνει στον κανόνα της «δημοκρατικής ζωής και της κοινωνικής προόδου», ενώ εκφράζουν την αντίθεσή τους στη Δεξιά, που επιδιώκει «να ξυπνήσει στις μάζες η παλαιά φοβία και να ξαναβρεθούμε στις συνθήκες του εμφυλίου πολέμου» (Η φοβία, 1965, Απρίλιος, σ. 59). Τα βασικά μέτωπα όπου δίνουν τη μάχη, χαμηλόφωνα αλλά ξεκάθαρα, είναι η –κριτική– στήριξη στην Ένωση Κέντρου, η αντιπαράθεση με τη Δεξιά και τον συντηρητισμό, ιδίως σε ζητήματα παιδείας και πολιτισμού, και, τέλος, η αντιπαλότητα με την κομμουνιστική Αριστερά. Όσον αφορά την τελευταία, οι *Εποχές* διαμορφώνουν μια στάση ανταγωνιστική και ταυτόχρονα ανοιχτή, εντελώς διαφορετική από εκείνη που τηρούσαν έως τότε τα μη αριστερά έντυπα.

Οι *Εποχές* και οι κομμουνιστές διανοούμενοι: άνοιγμα, συνεργασία και αντιπαράθεση

Το περιοδικό θα αποφύγει να αναφερθεί στην ΕΔΑ και το ΚΚΕ (σύμφωνα και με την πάγια επιλογή του μην ασχολείται με την τρέχουσα πολιτική), παρότι ορισμένες φορές θα έρθει σε έντονη αντιπαράθεση με την *Επιθεώρηση Τέχνης* και την *Αυγή* – όχι με δική του πρωτοβουλία, αλλά απαντώντας σε σχόλιά τους γι' αυτό. Το κρίσιμο όμως είναι ότι οι αριστεροί διανοούμενοι και καλλιτέχνες θα βρουν χώρο στις *Εποχές*. Η παραγωγή τους θα παρουσιαστεί στις σελίδες της κριτικής, άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά, χωρίς αποκλεισμούς όμως. Ταυτόχρονα, ανάμεσα στους συνεργάτες συναντάμε γνωστά ονόματα που ανήκουν στην κομμουνιστική Αριστερά ή διατηρούν στενές σχέσεις μαζί της, όπως ο Στρατής Τσίρκας, ο Μανόλης Αναγνωστάκης, ο Παν. Μουλλάς, ο Αλέξανδρος Αργυρίου, ο Βασίλης Βασιλικός, ο Μένης Κουμανταρέας, η Έλλη Αλεξίου. Οι παραπάνω, όπως και ο Γ.Π. Σαββίδης, γράφουν παράλληλα και στην *Επιθεώρηση Τέχνης* (Ψυχογιός 2017). Εκτός αυτού, οι *Εποχές* θα φιλοξενήσουν, σε κλίμα αβρότητας, άρθρα

που στέλνουν θεσμικοί εκπρόσωποι ή γνωστές προσωπικότητες της κομμουνιστικής Αριστεράς. Έτσι, «δημοσιεύουν ευχαρίστως» το κείμενο του Σ. Ρομανόφκι, Σοβιετικού υπευθύνου για τις πολιτιστικές σχέσεις με το εξωτερικό, με θέμα τις ελληνοσοβιετικές πολιτιστικές ανταλλαγές (Φεβρουάριος 1965) ή την απάντηση του Μάρκου Αυγέρη σε μια κριτική, δηλώντας τον «ξεχωριστό σεβασμό τους» (Απρίλιος 1967).

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της στάσης των *Εποχών* στο πεδίο αυτό: Τον Ιανουάριο του 1966 ο Λέων Καραπαναγιώτης κρίνει τη μελέτη του Σπύρου Λιναρδάτου *Πώς εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, που είχε κυκλοφορήσει τον προηγούμενο χρόνο από το Θεμέλιο. Είναι αρνητικός, επισημαίνοντας διαφωνίες και αδυναμίες, όχι όμως πολεμικός, ενώ μιλάει για την «πειρά και το ταλέντο» του συγγραφέα. Η κριτική έχει σημασία ως διάβημα, αυτή καθαυτή: ο Λιναρδάτος είναι μέλος της Διοικούσας Επιτροπής της ΕΔΑ, αναπληρωματικό μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ και πολιτικός συντάκτης της *Αυγής*, ενώ το Θεμέλιο ο ημιεπίσημος εκδοτικός οίκος της κομμουνιστικής Αριστεράς. Η διαφωνία του Λιναρδάτου με την ηγεσία του ΚΚΕ, το 1965, σε ταξίδι του στο Βουκουρέστι (για τα περιθώρια αυτονομίας της ΕΔΑ από το ΚΚΕ και την πολιτική της έναντι της Ένωσης Κέντρου), που πιθανόν γνωρίζει ο Καραπαναγιώτης, κάνει πιο σύνθετη την εικόνα, χωρίς ωστόσο να ακυρώνει την κεντρική επιλογή, που είναι ο μη αποκλεισμός της αριστερής παραγωγής.

Υπάρχουν αρκετοί επιμέρους παράγοντες που εξηγούν την επιλογή αυτή. Έτσι, η θετική υποδοχή του Αυγέρη οφείλεται και σε αβρότητα – ας μην ξεχνάμε πόσο στενός είναι ο κύκλος των ανθρώπων των γραμμάτων σε μια πόλη όπως η Αθήνα του 1960. Ακόμα, βαρύνουσα σημασία έχουν οι προσωπικές σχέσεις, όπως στην περίπτωση του Τσίρκα, που έχει αναπτύξει στενή επαφή με τον Σεφέρη (Γεωργής 2016). Επίσης, για τον Τσίρκα –όπως και τον Αναγνωστάκη– παίζουν ρόλο οι διαφωνίες του με την κομμουνιστική ορθοδοξία και οι αντιδράσεις των κομματικών υπευθύνων στο έργο του.

Ωστόσο, όλα αυτά δεν αρκούν για να ερμηνεύσουν το άνοιγμα του περιοδικού στις αριστερές φωνές. Δεν πρόκειται για συσσώρευση μεμονωμένων περιπτώσεων, αλλά για κομμάτι του στρατηγικού σχεδιασμού του.

Ας ξεκαθαρίσουμε, καταρχάς, ότι η στάση αυτή δεν οφείλεται σε συμπάθεια στον κομμουνισμό. Οι *Εποχές*, από όποια πλευρά και αν εξετάσουμε το ζήτημα (τον κορμό της ύλης, τις καταστατικές αρχές, τη φυσιογνωμία, τις απόψεις του εκδότη και του διευθυντή τους) δεν έχουν καμία σχέση με τη «συνοδοιπορία». Ο Λαμπράκης, σε μια από τις σπάνιες άμεσα

πολιτικές δημόσιες παρεμβάσεις του, στο διακεκαυμένο τοπίο μετά τα Ιουλιανά, θα γράψει στο *Βήμα* (Λαμπράκης 1966, 25 Μαΐου):

Συνεργασία των προοδευτικών δυνάμεων με την άκρα αριστερά [δηλαδή την ΕΔΑ] θα αποτελούσε συμφορά για τον τόπο μας, εφόσον θα έφθειρε, αντί να ενισχύση τις δυνάμεις του δημοκρατικού πολιτικού μας κόσμου, εκείνες που αποτελούν το πραγματικό, το μοναδικό ανάχωμα εναντίον του κομμουνιστικού κύματος – αλλά και όσων ακόμη καταδολιεύονται την Δημοκρατία.

Τι συμβαίνει λοιπόν;

Μια νέα στρατηγική για την ηγεμονία

Ας δούμε τη μεγάλη εικόνα. Βρισκόμαστε στην «εκρηκτική δεκαετία» του 1960, την εποχή της πολιτισμικής άνοιξης, στην οποία κυριαρχεί η Αριστερά. Ένα κύμα σαρώνει τον κοινωνικό συντηρητισμό και διαπερνά την καθημερινότητα των ανθρώπων, ιδίως των νέων, καθώς το πολιτισμικό μπλέκεται στενά με το πολιτικό. Ας διατρέξουμε μερικούς τίτλους τη διετία 1961-1962: ο Μίκης Θεοδωράκης ανεβάζει τα έργα «Ένας Όμηρος», «Όμορφη Πόλη», «Τραγούδι του νεκρού αδερφού» και κυκλοφορεί τον δίσκο «Επιφάνεια», με μελοποιημένα ποιήματα του Σεφέρη· ο Μάνος Χατζιδάκις ανεβάζει την «Οδό Ονείρων» και κερδίζει το Όσκαρ τραγουδιού για τα «Παιδιά του Πειραιά»· ο Μπιθικώτσης τραγουδάει τη «Νήσο των Αζορών» του Μποστ. Στη μεγάλη οθόνη οι ταινίες «Συνοικία το Όνειρο» με τον Αλέκο Αλεξανδράκη και τον Μάνο Κατράκη, «Φαίδρα» του Ζυλ Ντασέν, «Ουρανός» του Τάκη Κανελλόπουλου, «Ηλέκτρα» του Μιχάλη Κακογιάννη. Στο Θέατρο Τέχνης, Ιονέσκο, Μαξ Φρις, Άρθουρ Μίλερ και Μπέκετ. Κι ακόμα, νέο κύμα, μπουάτ στην Πλάκα, εκδοτική άνθηση (Κορνέτης, 2015, σ. 39-90· Αφιέρωμα, 2012). Στο πολιτικό επίπεδο, η κήρυξη του «ανένδοτου αγώνα» από τον Γεώργιο Παπανδρέου, μετά τις εκλογές «βίας και νοθείας» του 1961, σηματοδοτεί τη ρήξη του Κέντρου με τη Δεξιά: η διχοτομία μεταξύ εθνοκρόνων και κομμουνιστών δίνει τη θέση της στη διχοτομία μεταξύ Δεξιάς και δημοκρατικών δυνάμεων. Οι φοιτητικές και νεολαιίστικες κινητοποιήσεις, με αιχμή το 15% για την Παιδεία και το 1-1-4, κορυφώνονται, ενώ η νίκη της Ένωσης Κέντρου, τον Νοέμβριο του 1963 θα λειτουργήσει ως καταλύτης, συνολικά: «ο αέρας γύρισε», γράφει ο Γιώργος Θεοτοκάς (Χατζηβασιλείου, 2005, σ. 1027)

Σε αυτές τις συνθήκες, ένα φιλελεύθερο εγχείρημα με αξιώσεις κυριαρχίας στο πεδίο των ιδεών και του πολιτισμού πρέπει να αναμετρηθεί με δύο ισχυρούς αντιπάλους. Ο πρώτος είναι η αποστεωμένη, εχθρική έναντι της Ευρώπης, υπερσυντηρητική και ελάχιστα ελκυστική, αλλά θεσμικά κραταιά εθνικοφροσύνη. Ο δεύτερος είναι η ορμητική παρουσία των αριστερών ιδεών, που παραμένουν αποκλεισμένες από τους θεσμούς, αλλά βρίσκουν μεγάλη απήχηση στη νεολαία. Αν το παιχνίδι κρίνεται στους νέους, τότε ο απειλητικός αντίπαλος είναι ο δεύτερος, ο οποίος ασφαλώς δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί με το απαξιωμένο οπλοστάσιο του πρώτου: με τους «μητραλοίες», τα «κόκκινα τσακάλια», τις ελληνοχριστιανικές αξίες και τη φρασεολογία της Φιλοσοφικής του Αθήνησι. Είναι κάτι που αναγνωρίζουν και συντηρητικοί πολιτικοί, όπως ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος: «Εάν εξακολουθήσωμεν να ομιλώμεν σήμερα όπως ωμιλούσαμε προς είκοσι ετών, θα χάσωμεν [...] το μεγαλύτερον τμήμα της νεολαίας που απέκτησε συνείδησιν του εαυτού της εις την εποχήν του διαστήματος και των αστροναυτών. Από το 1946 δεν μας χωρίζουν μόνον είκοσι χρόνια. Μας χωρίζει ολόκληρος αιώνας», θα πει σε προεκλογική του ομιλία το 1966 (Λαμπρινού, 2017, σ. 193).

Μέχρι τότε, η βασική στάση των εκτός Αριστεράς εγχειρημάτων ορίζεται από το τρίπτυχο: αποδοχή (ενεργητική ή σιωπηλή) της εθνικοφροσύνης, αντιπαράθεση με την Αριστερά, αποκλεισμός των αριστερών ιδεών και συνεργατών. Ο αποκλεισμός αποτελεί την καταστατική συνθήκη με την οποία αντιμετωπίζονται συνολικά οι αριστεροί στο μετεμφυλιακό κράτος. Διαπερνάει –και θεσμικά, με το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων– τη ζωή και την καθημερινότητά τους, τις ιδέες και την καλλιτεχνική παραγωγή: τα τραγούδια του Θεοδωράκη, λ.χ., είναι απαγορευμένα στο ραδιόφωνο μέχρι την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στην κυβέρνηση. Το τι θεωρείται «αριστερό» προσλαμβάνει συχνά τραγελαφικές διαστάσεις. Έτσι, μια έκθεση της Υπηρεσίας Πληροφοριών του Υπουργείου Προεδρίας (31.8.1962) σχετικά με την «εσωτερική κομμουνιστική προπαγάνδα», η οποία γίνεται γνωστή τις μέρες που κυκλοφορεί το πρώτο τεύχος των *Εποχών*, συγκαταλέγει στις κομμουνιστικές εκδόσεις τη *Λυσιστράτη* του Αριστοφάνη (επειδή την προλογίζει ο Κώστας Βάρναλης), την απόδοση στη δημοτική της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου (επειδή την έκανε ο Νικηφόρος Βρεττάκος), ελληνορωσικά λεξικά, μεθόδους εκμάθησης της ρωσικής, κινέζικους μύθους κ.ο.κ. (Λεντάκης, 1975, σ. 70-72).⁸

⁸ Οι *Εποχές* καταφέρονται εναντίον του αποκλεισμού του Θεοδωράκη, καθώς και του *Μηνιαίου Δελτίου Πληροφοριών* της Διεύθυνσης Εθνικής Ασφαλείας που επίσης περιέχει index με «κομμουνιστικά

Οι *Εποχές* εγκαινιάζουν μια διπλή ρήξη με αυτή την πρακτική. Αφενός, επιλέγουν τη διαφοροποίηση και τη σύγκρουση με την «εθνικοφροσύνη». Αφετέρου, δεν προκρίνουν τον αποκλεισμό των αριστερών ιδεών, αλλά τη συνύπαρξή μαζί τους, τον διάλογο, την κριτική και την αντίκρουσή τους. Ταυτόχρονα, έχουν μελετήσει καλά τον αντίπαλο: όπως δείχνουν τα τεύχη τους, έχουν λάβει σοβαρά υπόψη στη θεματολογία, την κατανομή της ύλης, τις μόνιμες στήλες, όχι μόνο τις *Preuves* και το *Encounter*, αλλά και την *Επιθεώρηση Τέχνης*, η οποία κυκλοφορεί ήδη από τον Δεκέμβριο του 1954. Στο πλαίσιο αυτό, η επιλογή του ανοίγματος στοχεύει και στη διεύρυνση της επιρροής των *Εποχών*, όπως γράφει καθαρά ο Λαμπράκης σε ένα εσωτερικό κείμενο:

Εκτός από τις “φίρμες” ας προσπαθήσουμε να έχωμε συνεργάτες και νέους αριστερούς. Όχι βέβαια για να γεμίσωμε απ’ αυτούς, αλλά είναι ζήτημα επεκτάσεως της επιφανείας μας σε συνεργάτες και κοινό. Είναι και αυτό μέρος της μάχης που πρέπει να δώσωμε για να καθοδηγήσωμε όσο το δυνατόν ευρύτερον κύκλο σκεπτομένων ανθρώπων.⁹

Η επιλογή αυτή επιτρέπει στο περιοδικό, στις αντιπαραθέσεις του με την Αριστερά, να διακηρύσσει με υπερηφάνεια την πολιτική του ανεξιθρησκία: «Ο διευθυντής των “Εποχών” [...] δεν ασκεί κανενός είδους λογοκρισία. Απόδειξη, ότι συχνότατα δημοσιεύονται στις “Εποχές” κείμενα καθαρώς μαρξιστικά» (Ιδεολογικά, 1963, Ιούλιος, σ. 554).

Θα ήταν λάθος, ωστόσο, όλα αυτά να τα θεωρήσουμε απλώς τακτική ή σαν ένα μεγαλοφυές «κόλπο». Είναι και στρατηγική, άποψη και ουσία. Ο Χρήστος Λαμπράκης, ο Λέων Καραπαναγιώτης, το επιτελείο των *Εποχών*, πιστεύουν στον φιλελευθερισμό, τον εκσυγχρονισμό και τη δυτική δημοκρατία. Τους χωρίζει, ιδεολογικά και πολιτικά, χάσμα από τη συντηρητική Δεξιά, ενώ συγκρούονται με την εθνικοφροσύνη. Ταυτόχρονα, πιστεύουν ότι ο αποκλεισμός της Αριστεράς είναι και αναποτελεσματικός και απαράδεκτος επί της ουσίας· οι κομμουνιστές διανοούμενοι και οι ιδέες τους –με τους οποίους υπάρχει διάλογος, σκληρή αντιπαραθέση, αλλά και συμμαχίες ενίοτε– πρέπει να βρίσκονται εντός πεδίου, και όχι εξορισμένοι εκτός αυτού. Πολύ χαρακτηριστικά, διαβάζουμε σε ένα Σχόλιο (θυμίζω ότι τα σχόλια

βιβλία», ως επιβλαβή πράξη που δείχνει «κακή πρόθεση, αγραμματοσύνη και μωρία», την οποία εκμεταλλεύεται ηθελημένα η άλλη πλευρά» (Μια ηλίθια υπόθεση, 1964, Απρίλιος, σ. 57).

⁹ [Χρ. Λαμπράκης] «Θέματα ύλης και συνεργατών», χ.η. [1962;], φ. «Εποχές», Αρχείο Μανόλη Σαββίδη.

εκφράζουν τη σύνταξη και τα γράφει, σχεδόν πάντα, ο Τερζάκης) (Η φοβία, 1965, Απρίλιος, σ. 59).

Ο κομμουνισμός, στην Ευρώπη, έχει από καιρό εγκαταλείψει τη μέθοδο της βίας και πολιτεύεται μες στο πλαίσιο της ειρηνικής συνύπαρξης. [...]. Αν ειλικρινά θέλουμε να έχουμε δημοκρατικό πολίτευμα, πρέπει να το πάρουμε απόφαση ότι θα έχουμε μίαν Άκρα Αριστερά που θα κάνει την πολιτική της, θα προπαγανδίζει τις απόψεις της και θα επηρεάζει ένα μέρος της κοινωνίας όπως γίνεται σε όλες τις δυτικές Δημοκρατίες. Όσοι διαφωνούν με την Άκρα Αριστερά ας φροντίσουν να την αποκρούσουν με πειστικά επιχειρήματα. Αλλά κυρίως ας συνειδητοποιήσουν ότι ο μόνος τρόπος να αποφύγουν τη διάδοση του επαναστατικού πνεύματος σε μια χώρα κοινωνικά καθυστερημένη, σαν την Ελλάδα, είναι η δημοκρατική προοδευτική πολιτική, που θα βελτιώσει τις συνθήκες ζωής των λαϊκών μαζών μες στην ελευθερία και τη νομιμότητα.

Πρόκειται λοιπόν για κάτι βαθύτερο από τακτική: για την οργάνωση της αντιπαράθεσης σε άλλη βάση, στην επιδίωξη κυριαρχίας και κατάκτησης της ηγεμονίας. Οι *Εποχές* δεν θα δομήσουν τον λόγο τους πάνω στον καμβά της εθνοφροσύνης και στο δίπολο «εθνικό vs κομμουνιστικό», αλλά με βάση νέες διακρίσεις, οι οποίες αναδιατάσσουν το τοπίο: «δεξιό vs αντιδεξιό», «συντηρητικό vs προοδευτικό», «απαρχαιωμένο vs σύγχρονο». Το εγχείρημά τους καθορίζεται από τη διεκδίκηση του φιλελευθερισμού, την επιδίωξη να αποτυπωθεί η φιλελεύθερη ιδεολογία ως διακριτή από τον συντηρητισμό. (Σκούρα, 2006, σ. 50-51).¹⁰

¹⁰ Σημειώνω, όσον αφορά τη σχέση *Εποχών* και Αριστεράς τη διαφορετική άποψη του Νίκου Μπακουνάκη, ο οποίος αφιερώνει αρκετές σελίδες στις *Εποχές*, παρουσιάζοντας το προφίλ τους και δίνοντας έμφαση στον διανοούμενο Λαμπράκη. Γράφει: «Ένα από τα ερωτήματα που έθετε ο Μπουρνάζος στο άρθρο του [Μπουρνάζος 2017] ήταν μήπως η συνεργασία αριστερών διανοουμένων με τις *Εποχές* σχετιζόταν με κάποιο σχέδιο διεμβολισμού της Αριστεράς. Μια πολύ απλή έρευνα, όμως, θα έδειχνε ότι αριστεροί δημοσιογράφοι συνεργάζονταν ή και εργάζονταν ευρύτερα στα λεγόμενα “αστικά” έντυπα, ακόμα και για βιοπορισμό» (Μπακουνάκης 2021, σ. 178-195).

Όπως προσπάθησα να δείξω, το άνοιγμα των *Εποχών* στην αριστερή σκέψη (που, εκτός από τη συνεργασία γνωστών κομμουνιστών διανοουμένων, περιλαμβάνει την παρουσίαση της παραγωγής τους, αφιερώματα στον Μαρξ ή τη δημοσίευση κειμένων του Λούκατς) είναι κάτι εντελώς διαφορετικό σε σχέση με τον βιοπορισμό αριστερών δημοσιογράφων από αστικά έντυπα. Είναι ουσιώδες συστατικό του σχεδίου Λαμπράκη και Καραπαναγιώτη για την κατάκτηση της ηγεμονίας στον χώρο των ιδεών, η οποία προϋποθέτει το άνοιγμα, τον διάλογο, την αντιπαράθεση και, εν τέλει, τον διεμβολισμό της Αριστεράς.

Ετερογονία σκοπών και μέσων;

Η στρατηγική και η τακτική του Λαμπράκη και του επιτελείου των *Εποχών* στέφθηκε με επιτυχία. Το περιοδικό ανταποκρίνεται στον αρχικό σχεδιασμό του, αφήνει ευκρινές το αποτύπωμά του (αρκεί να σκεφτούμε ότι εξήντα χρόνια μετά, συζητάμε με θαυμασμό γι' αυτό), ενώ η συνύπαρξη κεντρώων και Αριστερών αποδείχθηκε γόνιμη, συνεχίστηκε και έδωσε καρπούς, σε ριζικά διαφορετικό περιβάλλον, και στα χρόνια της δικτατορίας (βλ., λ.χ. τα *18 Κείμενα* και τα *Νέα Κείμενα* ή το περιοδικό *Συνέχεια*) (Κοτζιά 2006).

Σε ένα δεύτερο επίπεδο όμως, αξίζει να αναρωτηθούμε αν τα αποτελέσματα υπερβαίνουν τις προθέσεις των εμπνευστών. Για παράδειγμα, όταν οι *Εποχές* –όπως και το βρετανικό *Encounter*– δημοσιεύουν κείμενα του Λούκατς ή Δυτικών μαρξιστών, όπως ο Ερνστ Μπλοχ, δίνουν το στίγμα τους: η επιλογή του Λούκατς¹¹ και του κριτικού σχολιασμού των μαρξικών κειμένων οριοθετεί έμπρακτα το περιοδικό από τη λογική των αποκλεισμών, όπως είδαμε, αλλά και από το σοβιετικό μοντέλο, αναδεικνύοντας διαφορετικές εκδοχές του μαρξισμού.

Πώς προσλαμβάνει όμως ο Έλληνας αναγνώστης τα κείμενα αυτά; Άραγε, ο απόφοιτος του «σχολείου της εθνοκοφροσύνης», ένα παιδί από την επαρχία, «φανατικό για γράμματα», που έρχεται στην Αθήνα ή τη Θεσσαλονίκη για να σπουδάσει στο πανεπιστήμιο, αντιλαμβάνεται την ενδομαρξιστική και ενδοαριστερή κριτική του Λούκατς; Ή –με δεδομένο τον παγιωμένο αποκλεισμό των αριστερών και των αριστερών ιδεών από τον δημόσιο χώρο, με τη Φιλοσοφική του Αθήνησι να ξιφουλκεί κατά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης– αυτά είναι ψιλά γράμματα, ενώ εκείνο που του εντυπώνεται και τον συνεπαίρνει είναι ο λόγος του ως μαρξιστή, η φιγούρα του ως κομμουνιστή;

Με άλλα λόγια, οι *Εποχές*, με το σπάσιμο του πάγου, παρά την ανταγωνιστική τους στάση έναντι της Αριστεράς, μπορεί να λειτουργούν ως καλός αγωγός των ιδεών της και, άθελά τους, να τις πριμοδοτούν. Άλλωστε, εκ δεξιών, χαρακτηρίζονται ακόμα και «κομμουνιστικό

¹¹ Ο Λούκατς είναι μέλος της κυβέρνησης Νάγκυ, εξορίζεται από τον Καντάρ και θα ασκήσει έντονη κριτική στην ΕΣΣΔ, ωστόσο παραμένει μέλος του κόμματος μέχρι τον θάνατό του. Στην Ελλάδα τον «διεκδικούν» τόσο οι *Εποχές* όσο και η *Επιθεώρηση Τέχνης*, η οποία δημοσιεύει αρκετά κείμενά του, ενώ το πρώτο του βιβλίο στα ελληνικά, *Μελέτες για τον ευρωπαϊκό ρεαλισμό*, κυκλοφορεί σε μετάφραση Τίτου Πατρίκιου, το 1957, από τον αριστερό εκδοτικό οίκο Εκδοτικών Ινστιτούτων Αθηνών. Ο Τερζάκης είχε επιδώσει και αποκτήσει επαφή με τον Λούκατς· σχετική (και με τις *Εποχές*) αλληλογραφία μεταξύ τους στο Αρχείο Τερζάκη (Σκούρα, 2020, σ. 72, σημ. 144).

περιοδικό»,¹² ενώ ο Καραπαναγιώτης θα γράψει: «Οι κομμουνιστές μάς θεωρούν έως σήμερα κίνδυνο, ενώ οι υπερ-συντηρητικοί μας κατηγορούν ως “αριστερίζοντες”».¹³ Η άρση του αποκλεισμού των αριστερών ιδεών αποτελεί απαραίτητη συνθήκη για ένα εκσυγχρονισμένο φιλελεύθερο σχέδιο, και για λόγους ουσίας και για λόγους τακτικής, ενέχει όμως ρίσκο: μπορεί το άνοιγμα να ωφελεί και –ή κυρίως– την Αριστερά. Ανοίγει το πεδίο και όλοι οι δρόμοι είναι ανοιχτοί.

Βιβλιογραφία

Η φοβία. (1965, Απρίλιος). *Εποχές*, 24, σ. 59.

Ιδεολογικά. (1963, Ιούνιος). *Εποχές*, 38, σ. 554.

Μια ηλίθια υπόθεση (1964, Ιούνιος). *Εποχές*, 14, σ. 57.

Αφιέρωμα. Ο κόσμος της Αριστεράς και οι εκδόσεις 1950-1974 (2012). *Αρχειοτάξιο*, 14, σ. 5-152.

Αποστολίδου, Β. (2023). Η συμβολή του περιοδικού «Εποχές» στην ανάπτυξη της νεοελληνικής φιλολογίας. Στο: *Έργα της αγάπης. Τιμητικός τόμος για τον Χ. Λ. Καραόγλου*, επιμ. Μ. Βασιλειάδη, Κ. Κωστίου, Μ. Γ. Μπακογιάννης, Ι. Ναούμ, Κ. Τικτοπούλου, Έ. Φιλοκύπρου. Αθήνα: Σμίλη.

Γεωργής, Γ., *Η συνάντηση Στρατή Τσίρκα Γιώργου Σεφέρη. Μια φιλία που βράδυνε*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Coleman, P. (1989). *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for Mind of Postwar Europe*. London: The Free Press.

Grémion, P. (1995). *Intelligence de l'anticommunisme: le Congrès pour la Liberté de la Culture à Paris, 1950-1975*. Paris: Fayard.

Κορνέτης, Κ. (2015). *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, μετ. Πελαγία Μαρκέτου. Αθήνα: Πόλις.

Κοτζιά, Ε. (2006). *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*. Αθήνα: Πόλις.

¹² Σύμφωνα με το Σχόλιο του τχ. 30 (Οκτώβριος 1965), σ. 58, ο χαρακτηρισμός ανήκει σε Έλληνα διπλωματικό υπάλληλο του εξωτερικού.

¹³ Καραπαναγιώτης προς Josselson, 23.1.1964, φ. 348, κ. 7, CCF/CHI.

Λαμπράκης, Χρ. Δ. (1966, 25 Μαΐου). Η ειρηνική επανάσταση και ο κομμουνισμός. Η ανάπηρη Βουλή. *Το Βήμα* [τρίτο από τα τέσσερα άρθρα με γενικό θέμα την «ειρηνική επανάσταση»].

Λαμπρινού, Κ. (2017). *ΕΔΑ, 1956-1967. Πολιτική και ιδεολογία*. Αθήνα: Πόλις.

Λεντάκης, Α. (1975) *Παρακρατικές οργανώσεις και 21η Απριλίου*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Lialiouti, Z. (2018) «The “treason of the intellectuals”: The shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963». *Intelligence and National Security* 33:5.

Μαγκλίνης, Η. (2004, 15 Φεβρουαρίου). Η εποχή των *Εποχών*. *Η Καθημερινή* (ένθετο *Επτά ημέρες*).

Μάνος, Ι. (2010, Ιανουάριος). Πώς δημιουργήθηκε το *Βήμα Ιδεών*. Στο αφιέρωμα «In memoriam. Χρήστος Δ. Λαμπράκης. Ένας ανήσυχος διανοούμενος», *Βήμα Ιδεών* 33.

Μπακουνάκης, Ν. (2021). *Όταν έπεσα στο μελανοδοχείο*. Αθήνα: Πόλις.

Μπουρνάζος, Στρ. (2017). Το περιοδικό *Εποχές* και το Congress for Cultural Freedom (CCF). Στοιχεία και ερωτήματα από το Αρχείο του CCF. *Σύγχρονα Θέματα*, 138-139, σ. 94-101.

Μπουρνάζος, Στρ. (2019) *Το Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967: Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός* [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή]. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Μπριτζολάκη, Έ. *Το περιοδικό Εποχές: 1963-1967*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, ΑΠΘ, 1998.

Ναούμ, Ι. (2019). Το περιοδικό *Εποχές* (1963-1967) και το «νέο κοινό». Αδημοσίευτη ανακοίνωση στο σεμινάριο του Institut für Griechische und Lateinische Philologie, Frei Universitaet.

Πεπελάσης, Α. (2009, 25 Δεκεμβρίου). Η άγνωστη πλευρά του. Στο αφιέρωμα «Χρήστος Λαμπράκης, 1934-2009. Η ζωή ενός μύθου. Τι αφήνει πίσω ο μεγάλος Έλληνας», *Το Βήμα*.

Σκούρα, Ευ. (2020). *Πολιτισμικές αναπαραστάσεις του Ψυχρού Πολέμου και νέα κοινωνικά αιτήματα: τα λόγια περιοδικά της δεκαετίας του 1960* [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή]. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Σκούρα, Ευ. (2006). *Το περιοδικό Εποχές (1963-1967). Ιδεολογικές αναζητήσεις και πολιτισμός* [αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία]. ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Saunders Frances, S. (1999). *Who Paid the Piper? The CIA and the Cultural Cold War*, London: Granta Books.

Scott-Smith, G. and Ch. Lerg, (επιμ., 2017). *Campaigning Culture and the Global Cold War: The Journals of the Congress for Cultural Freedom*. London: Palgrave Macmillan.

Scott-Smith G. (2002). *The Politics of Apolitical Culture. The Congress for Cultural Freedom, the CIA and Post-War American Hegemony*. London: Routledge.

Χατζηβασιλείου, Ευ. (2005). Οι πίκρες της ωριμότητας: Ο Γιώργος Θεοδοκάς και το ελληνικό πολιτικό σύστημα, 1960-1966. *Νέα Εστία*, 1784, σ. 1015-1031.

Ψυχογιός, Δ. (2017, 19 Φεβρουαρίου). Το περιοδικό *Εποχές* και η κίνηση των ιδεών. *Το Βήμα*.